

ИБРОҲИМ РАҲИМ

МУҲАББАТНИНГ УЙФОНИШИ

Ҳикоялар

Фафур Фулом номидаги Адаб ~~ва санъат маркази~~
Тошкент — 20

Раҳим Иброҳим.

Муҳаббатнинг уйғониши: Ҳикоялар. — Т.: Ф.Фулум
номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2001. — 32 б.

Кўпчилик ватандошларимиз “ал-Жабр”нинг ижодкори ким эканлигини билсалар-да, у қаерда ва қандай туғилганини аниқ билмайдилар. Ҳаммамизнинг фахримиз бўлмиш бу оламшумул кашфиётни барчамиз беш қўлдай билишимиз лозим. Чунки уларни билмай туриб, аввало ўзлигимизни билмаймиз, қолаверса, фазогирлик ва компьютерлар даврида математик бошқаришсиз ҳеч қачон қаролмаймиз. Инсониятга тараққиётнинг ана шу калитини дунёга ал-Хоразмий бўлиб танилган юртдошимиз топиб, бу мўъжиза қандай яралганлиги ҳақида баёнот беради. Шунингдек, дунё тараққиётига бениҳоя катта ҳисса қўшган фалакиёт фани асосчиси ва дунёда биринчи бўлиб Ер юмалоқлигини исботлаган улкан риёзиёт олими Аҳмад Фарғонийнинг ҳаёти ва илмга чанқоқлиги ҳамда Иброҳим Раҳимнинг мустақиллик йилларида ёзган янги ҳикояларидан намуналар ўқийсиз.

Ўз2

$$P \frac{4702620201 - 68}{M 352(04) - 2001}$$
 режага қўшимча, 2000

ISBN 5-635-01903-X

© Иброҳим Раҳим, Фафур
Фулум номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 2001 й.

АЛЛОМА БОЛА

Бўладиган бола бешикдан маълум, дебдурлар ва яна де-мушларки, Қайқуббола Муҳаммаднинг илк ўғлони Аҳмад туғилибоқ ота-онани ҳайратга солиб, сал улғайгач, ой куйи-шини башорат қилиб, Шаҳристонни оёққа турғизибдур. Эмиш-ки, Аҳмад бешик кўрмаган, беланчакда ётмаган, йўргакда тили чиқиб, етти ойда юриб кетган ва бир ёшида тим қора кўзини ўйнатиб, нафис лабини чўзиб: “Бу нима? У нима? Нега ундоқ, нимага бундоқ?..” деб сўроққа тутиб, волидаси-ни ҳоли-жонига қўймаган.

Чақалоқнинг волидаи мукаррамаси сабр-тоқатли, ўқимиш-ли аёл бўлгани учун, ўғлонининг зеҳнига монанд жавоб то-пиб беришдан сира зерикмасди.

Аҳмад сал улғайиб, тахминан икки ёшга етиб-етмай, да-рахтларнинг кўм-кўк япроқларини силаб ўйнар, дарахтларда сайраган қушларга жўр бўлиб, улар билан бирга чуғурлашарди.

Бундан онаизор беҳад қувонар, қушларни сийлайдиган бола одамни ҳам севгучи бўлур, қушпарвару одампарвар бўлсин болам, деб унга бозордаги қушчи савдогардан қафас-ли тўтиқуш олиб бердилар. Аҳмад тўтиқуш билан туни бўйи гаплашиб чиқди-да, ота-онаси бомдод намози ўқиётган тонг-да қафасни очиб, тўтинини учириб юборди.

— Нега қўйвордингиз тўтинини? — дея волидаси намозидан сўнг сўради.

— Қаноти бор экан, қафасда қаноти қайриладур, — деб жавоб қилди болакай.

Катталар айтмаган бу гапни боласи топиб айтганидан ва катталар қилмаган савоб ишга қўл урганидан ниҳоятда тўлқин-ланган она доно боласини кучоқлаб, ўпди.

— Савобига қолибсиз. Бу ишингиздан қушлар ила уни ярат-ган Оллоҳ ҳам рози бўлғай!

Қубо шаҳристонида “Отин” деб ном чиқарган она ўғло-нини китоб ўқишга ва секин-аста ёзишга ҳам ўргатди. Ўз номи-

ни “Аҳмад Ибн Муҳаммад” деб ёза билган бола уч ёшида ўқиш-ёзишда мактабга қатновчи амакиваччаю, холаваччаларидан ўзиб кетганди.

Аҳмад Ибн Муҳаммадга волидаи мукаррамаси ўқиб берган китоблар таъсирими ёки ўзида пайдо бўлган заруратданми, унда фалакиётга қизиқиш ҳисси уйғонди. У кечалари ҳовлидаги супада ётиб, кўкдаги ой, юлдузлардан кўзини узолмас, эрта тонгда эса, тоғ орқасидан жилмайиб чиққан “Куёш бола”нинг хатти-ҳаракатини кўз узмай томоша қиларди.

Оилавий маслаҳатдан сўнг отаси Муҳаммад Ибн Косир ўғилчасини олимлар маҳалласидаги Устоз Мунажжимга шоғирдликка берди. Болакай шоғирднинг Устоз Мунажжимга берган биринчи саволи юлдузлар ҳақида бўлди. Негаки, Устознинг ишхонаси қоронғу хона бўлиб, туйнуқларидан осмон, бинобарин, кўкдаги юлдузлар кўриниб турарди.

— Айбга буюрмасинлар, Устоз ҳазратлари. Осмонда ҳаммаси бўлиб неча юлдуз бор? Саноғига етолмай ҳайрондурмен.

Устоз, мийиғида кулиб қўйди-да, ўзига хос салобат ва босиқлик ила мулоғимгина жавоб қилди:

— Ажиб жумбоқ ташладингиз менга, Аҳмад Ибн Муҳаммад. Улуғ аллома Батлимус ҳазратлари ҳам аларнинг саноғига етолмагандурлар. Аммо китобларида бул масалада тахмин ила жумбоқлар кўп.

— Ул ҳазратларининг китоблари бизда йўқ. Сиздин илтимос қилурмен...

— Аларни мен Сизга берурмен. Шартим шуки, китобларни шу ерда ўқиб, ўз жойида қолдириб кетурсиз.

Устоз кутубхонасида девор токчаларига териб қўйилган турли тиллардаги китоблар ичидан ўзига керакли китобни топиб олган Аҳмад уларни турган жойида тик туриб ўқий бошлади ва ҳар бир сўзни ёдлаётгандай шивирлаётгани кўшни хонадаги Устозга ҳам эшитилиб турди.

— Яна бир луқмага рухсат этсинлар, Устоз ҳазратлари! Луқмад Ҳазрат Батлимус, Ер бир жойда қотиб қолган жисмдур, ул жисм ҳеч қасқа силжимайдур, дебдурлар. Нега бўлмаса Ер қимирлаб, зилзила ҳосил қиладур?

— Бул сир Оллоҳдан ўзгасига аён бўлгани йўқ, — деди Устоз ва андақ ўйланиб туриб, қўшимча қилди. — Сизнинг доно авлодингиз илм чўққисига етиб, бу сирни оламга ошкор этсалар, ажаб эмасдур...

Устознинг бу гапларини унга, ёш бўғинга билдирилган зўр ишонч ва шу билан бирга келажакка вазифа, деб тушунган Аҳмад уйига етгунича, ҳатто кўрпасида ётиб ҳам шу ҳақда ўйлади. Уйқусида ҳам унинг кўзига бир гала юлдузларни бошлаб юрган тўлин ой кўринаверди ва ниҳоят, тўлин ой юлдуз-

лардан ажралиб, қуёш атрофида айланиб юриб, унинг гирдобига тушди, бундан жаҳли чиққан қуёш уни нарига ҳайдамоқ учунми, ойга ўт пуркай бошлади. Аҳмад беихтиёр: “Ой-момо қоч, қуйиб кетасан! Тезроқ қоч, ёниб кетасан!” дея шовқинлаб юборди. Унинг ваҳимасидан уйғонган онаси:

— Нима бўлди, қўзичоғим, — деб сўради.

— Ой... Ойга ўт кетди! — ваҳимали гап қилди у.

Волидаи муқаррамасининг гапи оғзида қолди, бола чопқиллаб ташқарига чиқди. Осмон тунд, тутун. Кўндан кўланса ҳид чиқаётгандай. Бутунлай нотаниш вазият. Безовта бўлган она унинг кетидан чиқиб, осмондаги ўзгаришларни кўрди-да, эрини ҳам уйғотиб чиқди. Анча ёшни яшаб, тажриба орттирган Муҳаммад ота бундай вақтларда сўфилар қиладиган ишни қилиб, азон қақриб юборди. Ундан кейин мачит сўфисининг азони эшитилди. Сўнгра кўни-қўшнилар томларга чиқиб, дўмбира, жом, тунука товоқлар чалиб, элни уйғотди. Шу-шу бўлди-ю, ёшгина Аҳмад маҳаллаларда “Аллома бола” деган ном олди.

Шундан кейин Мунажжим Устоз Аҳмаднинг отасини учратиб “Аллома бола” хусусида унга маслаҳат берди:

— Муҳаммад жаноблари, фарзандингиз Аҳмад Ибн Муҳаммад фалакиёт шайдоси бўлибдур. Оллоҳ унинг дилига шуни жо қилгонлиги аёндыр. Анга файласўфия ва риёзиётдан ҳам чуқур илм муносибдыр.

— Риёзиёт муалими ёллағонмиз. Ўғлон бул илмдин ҳам хабардордур. Энди навбат файласўфияга.

Аҳмад беш ёшга тўлганидагина шаҳар мактабига борадиган бўлди, унга “ҳали жуда ёш” деб ўқишга олмаган эдилар. Беш яшар янги толибни бирданга ўзидан катта ёшдаги болалар синфига қўшиб ўқитдилар. Чунки унинг билими ҳар жиҳатдан мактаб болалари эришган даражадан юқори бўлса юқорики, асло кам эмасди. У тез кунда кўзга кўриниб, толибларнинг сардори, Мударриснинг ардоқлиси бўлиб қолди. Айниқса, риёзиёт соҳасида ҳеч ким унинг олдига тушолмасди. Кунларнинг бирида риёзиёт дарсида ажиб бир воқеа юз берди.

Мударрис¹ дарсхонага кирди-да, атрофга назар ташлади. Толиблар жамоаси жам бўлиб, хона девори айлана пахол устига тўшалган кўрпачаларга чўк тушиб ўтиришибди. Ҳамма, шу жумладан, Аҳмад ва унинг ёндоши Баттол ҳам чўк тушиб, қўл қовуштириб, Мударриснинг оғзига термулиб ўтирибдилар.

Ниҳоят, Мударрис толибларига бир-бир қараб қўйди-да, буюрди:

---

¹ Юқори синфни ўқитадиган домлани Мударрис деб атаганлар. (Муаллиф)

— Уйда бажариб келиш учун берилган сабоқни текширурмен. Дафтарларингизни топширингиз.

Толиблар бирин-кетин таъзим билан Мударрисга дафтарларини топширдилар. Мударрис ҳаммадан олдин Аҳмад Ибн Муҳаммаднинг дафтарига кўз югуртириб чиққач, уни ажратиб қўйиб, Баттолнинг дафтарига кўз ташлади. Аҳмаднинг дафтаридан қанчалик шодон бўлса, бу дафтардан шунчалик хуноб бўлди-да, иккала дафтарни намоёиш қилиб, биринчисини бошга кўтариб мақтади, иккинчисидан ниҳоятда дарғазаб бўлди-да, Баттолни ўрнидан турғизди.

— Баттол! Нега бажармадингиз? Шу ҳам масала ечишму! Аҳмад Ибн Муҳаммад!

— Лаббай, Мударрис ҳазратлари! — ўрнидан туриб қўл қовуштирди Аҳмад.

— Масала ечишни манави Баттол акангизга ўргатиб қўйинг, хўпми?

Аҳмад унинг дафтарини қўлига олиб, риёзиётдин ечилмаган масалани ишлаётганида, ори келган Баттол: “буёққа бер дафтарни, тирранча”, — деб унинг кўлидан тортиб олди. Буни кўриб турган Мударрис безорилик қилган Баттолни палаққа осишга буюрди. Шундан кейин Баттолнинг Аҳмадни кўргани кўзи, ҳақоратдан ўзга сўзи йўқ бўлди-қолди. Унга ўқрайиб қарайдиган, учрашганда нуқиб ўтадиган, сўзлашганда кесатиб гапирадиган бўлиб қолди.

Кунларнинг бирида фалакиётдан навбатдаги сабоқ олгани кетаётганида Баттол унинг йўлини тўсди. “Яна Устозингга кет-япсанми, ўқийвериб, каллаварам бўп қолма тагин”, деб кесатиқ қилган эди, Аҳмад унинг кесатиғига эътибор қилмай, аксинча, унга қуюқ салом берди. Баттол эса, саломга ҳам алиқ олмай, дағдаға билан:

— Кечаги ишинг учун жиззангни олардим бу сафар кечираман. Аммо битта шарт билан. Бугун пешинда тарафма-тарафга даста ўйнаймиз. Келмасанг, ўшанда кўрасан. Менга қара, ўйинга Устозингнинг қизини ҳам бошлаб кел. Хўпми, “хўп” де!

Аҳмад иши кўп бўлса ҳам йўқ деёлмай ноилож “хўп” деди ва ўзини йигит, деб ҳис қилгани боис, “Йўлбарс изидан, йигит сўзидан қайтмас”, мақолига амал қилиб, пешинда Устозининг қизи, мактабдоши Парчинойни ҳам даста ўйинига бошлаб келди.

Икки ўғлон, икки қиздан иборат тарафкаш гуруҳлар ўрта-сида бошланган даста ўйини узоққа бормади. Баттол гуруҳи ютди. Аҳмад гуруҳи ютқазди. Уйин шартига биноан ғолиблар мағлубиятчиларни бир маррага зувиллатар ва нафаси етмай зув тўхтаган жойдан паккагача белларига миниб бориши керак эди. Ғолибларнинг сардори Баттол Парчинойнинг олдига келиб,

унинг хипча белига минмоқчи бўлди. Нозиккина Парчинойнинг ингичка бели девдай кўринган Баттолни қандай кўтарсин. Юраги така-пука бўлган қизча ҳанг-манг бўлиб турган чоғда Аҳмад келиб бош эгди ва икки букилиб Баттолга сўз қотди:

— Мана, менинг белимга мининг!

— Сени эмас, манови жононингни мингум бор, — деди-да, Баттол Аҳмадни икки қўллаб итариб юборди. — Сен нари тур!

Аҳмад эс-хушли, тадбирли бола эмасми, Баттол билан ёқалашиб ўтирмади-да, Парчинойни қўлларидан ушлаб, можаро чиққан жойдан олиб қочди.

— Қочиб қутулолмайсан мендан. Қараб тур ҳали!...

Шаҳар четидаги ибодатхонада Юнон олими яшар эди. Муҳаммад ўғли Аҳмадни унинг ҳузурига олиб кирди. Юнон ибодатхонанинг қоронғу бир хонасида шам ёқиб, китоб ўқиб ўтирган экан, ота-болани хушнуд кутиб олгач, “хўш, хизмат?” деб уларга нигоҳ ташлади.

— Шу ўғлонга қадимги юнон файласуфиясидан сабоқ берсангиз деб келдик, — деди ота.

— Бош устига, — жавоб қилди Юнон олими ва сўради: — Юнонча биладиларму, ўғлон?

— Оз-моз билурмен, Устоз ҳазратлари, — деб жавоб қилди ўғлон.

— Юнон тарихи китобларини ўқидим-ку, аммо Афлотун бирлан Арастунинг асосий китобларини тополмадим.

— Сиз ўқиш ва ёзишни қайдин ўргандингиз?

— Ўқиш-ёзишни волидаси ўргатдилар, деди ота. — Тилларни ўргатишга муаллимлар ёлладик. Ўғлоннинг зеҳни ўткир. Бир бор эшитганини ўша заҳоти қуймоқ қилиб оладур.

— Афлотуну Арастуларнинг ёшлигига ўхшар экан бу болакай, — деди Юнон олими.

Аҳмад дарров гапни илиб олди-да, савол ташлади;

— Арасту жаноблари Афлотун ҳазратларида таълим олган эканлар. Не сабабдин ул зот ўз устозини танқид қилиб ёзбидурлар. Исботини ўқий олмадим. Китоби менда йўқ. Сиз аларнинг ҳамма китобларини ҳатто ёддин билармушсиз. Сабоқларингизга муҳтождурмен, Устоз ҳазратлари, — деди одоб билан ёш шоғирд.

Шундай қилиб, Аҳмад фалакиёту, фалсафа ва риёзиётни стук олимлар қўлида ўргана бошлади.

Шаҳристон қибласидаги Ровот жомъе мачитида номдор қориларнинг анъанавий мушоираси ҳазрати Ёсину Таборакдан қироатхонлик борарди. Бу қироатхонликни Даруссаломдан келган халифалик вакили ҳамда икки машҳур сайёҳ ҳам тинглаётгани унга руҳ бахш этганди.

Тантанали қироатхонликни мактаб Мударриси “Сураи Фотиҳа”ни ўқиш билан бошлаб берди. Сафда тиз чўкиб ўтирган йигирма етти қори бирининг охирги сўзига сўз улаб “Сураи Бақара”, “Сураи ҳазрати Ёсин”ни бир-бировига узатиш йўли билан ўқий бошладилар. Қатордаги йигирма бешинчи қори “Сураи Хос”ни жуда қойил қилиб ўқиди-да, суранинг охирги “Жаннати ваннас” сўзлари билан тугатиб, навбатни ёнидаги Баттол Ибн Сотимқарвонга узатди. Баттол нафаси ўткир, овози йўғон ва жарангдор бўлгани учун “Мендан ўзиб бўптилар” деб димоғдорликдан панд еди. Бунинг устига, жинидан баттар ёмон кўргани Аҳмад ёнида ўтирганидан газабланиб, уни кўқилаб ўтирган чоғида қироат навбати етиб келганини билмай қолди ва Мударриснинг осилиб тушган қовоғини кўриб, бутунлай ўзини йўқотиб қўйди.

Аҳмад хушёрлик қилиб, Баттол ўқиёлмай қолган сурани бошлаб қироат қилгач, ўзи ўқиши керак бўлган “Дуои хатми Курони аъзам”ни бошлади. Унинг овози ширали, мафтункор бўлгани сабаб ҳамманинг, шу жумладан, Даруссаломдан келган меҳмонларнинг ҳам эътиборини ўзига тортди.

“Ул нодир қори ким бўладур?” деб сўраган меҳмонларга Мударрис: “Ул зот менинг толибим, беҳад истеъдод соҳиби, уни маҳаллада “Аллома бола” ҳам дейдулар”, деб жавоб қилди. Меҳмонлар “нодир нораста” билан мулоқот қилмоқ орзусини билдирган эдилар, Мунажжим Устоз қўл қовуштириб, бу вазифани ўз зиммасига олди ва уларни индинга намоз жумадан кейин ўз кулбаси, хонаихосга ташриф буюришларини даъват этди. Энг нуфузли қироатхонликда шармандаю шармисор бўлганидан беҳад ранжиган Баттол, бунинг учун рақиб Аҳмадни айбдор билиб, ўч олмоқ учун уни панада кутди ва йўлини тўсиб, унга ўшқирди: “Аҳмад! Қачонгача йўлимга қора тўғаноқ бўласан? Юр, миршабхонада гаплашамиз! Юр! Юр!” деб ёқасидан тортқилади, аммо Аҳмад “Миршабхоналик ишим йўқ маним”, деб юмшоққина жавоб қилди. Баттол эса аввалдан ўйлаб қўйган режасига биноан бошини дарахтга уриб қонатиб, муттаҳамларча дод солди. Унинг дод-фарёдига югуриб келган икки миршабни кўриб “манави бола бошимни ёрди, ақчаларимни таламоқчи бўлди”, деб тухмат қилди. Миршаблар бегуноҳ Аҳмаднинг қўлларини қайириб, ҳайдаб кетдилар.

— Тариқча ҳам гуноҳим йўқ, тухмат қилди жиянингиз. Оллоҳ гувоҳ? — деди Аҳмад Миршаббошига.

— Қилғилиқни қилиб қўйиб, гуноҳингни Оллоҳга оширма, тирранча! — деди-да, миршабларга буюрди: — авахтага қамаб қўйинглар буни!

Нуридидасини авахтага тушганини эшитган ота-она гирдиқапалак бўлди, шогирди қамалиб қолганидан хабар топган

устозлару, маҳалла-кўй “Аллома бола” ҳақидаги бу гапни эшитгач, миршабхонанинг турумани тешгудай бўлди. Кўпчиликдан қуён қочиб қутилмас, деганларидай, кўплашиб, Аҳмадни тутқиндан қутқариб олдилар.

Тутқинликдан қутилган Аҳмадни биринчилардан бўлиб Парчиной кўргани келди ва Аҳмадни ўз хонасида ётиб олиб мириқиб китоб ўқиётган ҳолатда учратди. Бечора, авахтада ётиб, ўқишдан қоп кетган кўринади, деб ўйлаб, унга халақит бермаслик учун аста-секин, майда-майда одимлаб борди-да, унинг ортида нафас ҳам олмай, шарпасиз тикка турди. Бир китобни тамомлаб, иккинчисини қўлга олиш учун ўрнидан турган Аҳмад беихтиёр қизнинг оёғини босиб олди. Оёқлари оғриган қиз тўсатдан “вой” деб юборганини ўзи билмай қолди, аммо ногаҳон бу овоздан чўчиб тушган Аҳмад орқасида кўзлари ёниб турган Парчинойни кўриб қолди.

— Осмондан тушдингизму, Ердан чиқдингизму, Парчиной, — деди. — Сизни фариштами, дебман.

— Сиз ҳаммани ҳам шундай улуғлаб гапирасиз-да. Одатингизга ҳамма қойил.

— Сиз эса ўзингиз айтган ҳаммадан ҳам ўзгачасиз!..

Бироз кўнгилли мулоқотдан сўнг Парчиной:

— Сизни дадам чақирдилар, — деди. — Юқоридин меҳмонлар келармушлар.

— Ундай бўлса тезроқ борайлик. Устоз меҳмонига хизмат қилиш шогирднинг бурчи.

Устознинг уйида созандалар соз чалиб меҳмонларни хушнуд қилиб ўтирган эди. Машшоқлар соз чалишни бас қилгач, чойнакда чой кўтариб, таъзим бажо қилиб кирган Аҳмадни меҳмонлар мамнун кутиб олдилар-да, уни саволга тутдилар. Уларнинг фалакиёт, риёзиёт, файласуфия ва тарихга оид барча саволларига Аҳмад ошиқмай, босиқ ва шарқона одоб-эҳтиром билан аниқ, равшан жавоб қайтариб турди. Меҳмонларнинг назарида бу ёш йигитнинг илми ва билими номдор олимлардан кам даражада эмасди. Шу боисдан улар Аҳмад Ибн Муҳаммаднинг номаи аъмолини ўз ён дафтарларига ёзиб олдилар ва у билан хайрлашарканлар, бир оғиздан, яна учрашурмиз, деб умид изҳор қилдилар.

Шу кунни кечаси Аҳмад ажойиб туш кўрди. Унинг тушида бобокалони оқ тулпорни гижинглатиб келиб, “Ҳар ўғлонга бир оқ дулдул кекракдур”, деганмиш-да, Аҳмадни оқ тулпорнинг кумуш қошли эгарига миндириб кетганмиш. Ўғлоннинг бу ҳақдаги гапини тинглаган волидаси “хайрли туш кўрибдурсиз, кўзичоғим, анинг таъбири қутлуғ, оқ тулпорга минишингиз — Оллоҳнинг сизга этган улугъ неъматидур”, деб, “Ихлос сураси”ни тиловат қилиб, ўтганларга бағишлади.

Туш таъбири энди тутагач, Кубо шаҳристонини ҳокимидан чопар келиб, “Аҳмад Ибн Муҳаммадга халифаликнинг Фарғона ихшидидин даъват васиқаси келди, ул зот зудлик билан Маъмун ҳазратлари ҳузурига борурмишлар”, деган хабарни етказди. Бул хабардан мамнун бўлса-да, унинг отаси Муҳаммад Мунажжим Устозга йўлиқиб, даъватнинг савобини билмоқчи бўлган эди. Устоз унга: “Бу Даруссаломдин келгон уламоларнинг тавсияси бирлан бўлгон хайрли ишдур, ташвишланманг, оқибати хайрлидур, иншооллоҳ”, деб изоҳлади.

Даъватнинг боиси Мунажжим Устоз изоҳлагандек бўлиб чиқди. Даруссаломдин келган сайёҳ меҳмонлар Араб халифалигининг Фарғона музофотидаги нозирини ва Хорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун ҳузурига кириб, Фарғона водийсига қилган сафарларидан олган таассуротларини мамнунлик билан гапириб бердилар. Гап орасида Кубо шаҳристонини мулоқот қилган ажойиб ва нодир норасти истеъдод эгаси тўғрисида алоҳида урғу билан гапира кетдилар.

— Аҳмад Ибн Муҳаммад хусусида гапирумисизлар? — деб луқма ташлади Маъмун.

— Худди ўша! Билар экансиз ул зотни...

— Ул зот хусусида Сизлардан батафсил эшитгум бор.

Марҳамат.

— Ул зот ўз бўйи-бастидан бир неча қулоч юксакликда кўринади. Риёзиёт, фалакиёт, файласуфия ва тарихдин эришган билимларига мафтун бўлдик, — деди.

Биринчи сайёҳнинг гапини тўлдиргандай иккинчи сайёҳ кўшимча қилди:

— Мутолааси зўрлигидан устозлари ул ёш олимга китоб етказиб беролмас эмиш. Юнончами, арабчами, ҳинд тилиндами, қўлига тушган китобни ўқиб, устидан муҳокамаю мунозара ўтказар экан. Ул зот ҳатто Арастунинг Афистун назарияси хусусидаги танқидини бағоят пухта таҳлил қилибдур. Афсуски, ул зотга Кубо торлик қилиб қолибдур.

— Бой ва гўзал Кубонинг ул норастига торлик қилғонининг боиси нима?

— Назаримда, ундай катта истеъдод соҳибига Даруссаломдек зўр илмий майдон етишмаяпти...

— Ана шундай илмий майдон халифалигимизда мавжуд. Падари бузрукворимиз Хорун ар-Рашид “Байтул-ҳикма” уйни жами донишмандлар учун очиб эдилар. Биз бул уйни Аҳмад Ибн Муҳаммаддай тангри доно қилган истеъдодларга тўлдирурмиз.

Маъмуннинг ана шу қароридан сўнг юборилган даъват васиқасини кўзига суртиб, эъозлаб кўтариб келган муллаваччани Маъмун ибн Хорун ҳазратлари ҳузурига бошлаб кирдилар.

Шарқона башанг кийинган, либоси қоматига ярашган муллавачча ўғлон одоб-эҳтиром билан таъзим бажо қилгач, ўзининг Кубодан даъват этилган Аҳмад Ибн Муҳаммад эканини баён қилгач, чўк тушиб, қўл қовуштириб: “Буюрсинлар, ҳазрат олийлари”, деб олий ҳукм кутди.

Маъмун кўзига ёқимтой кўринган, шундай маҳкамада ўзини муносиб тута билган ва уламолар таърифлагандай етук, навқирон олимни ўзи ҳам юксак баҳолади-да, халифазодаларга хос ҳукм баён қилиб, унинг фикрини сўради.

— Сизни Даруссаломдек илм даргоҳига юборурмиз. Анда “Байтул ҳикма” деб аталмуш билимлар уйига барча донолар тўпланмоқдалар. Сиз ҳам ўшал кенг илм майдонида бўлурсиз. Шулар қарорига сиз нима дейсиз, жаноб Аҳмад Ибн Муҳаммад?

— Бул илтифотдан бошим осмондадур, ҳазратим! Фақат битта илтижойим бор. Агар рухсат берсалар падари бузрукворим ила волидаи мукаррамам ва етти маҳалламдин фотиҳа олиб қайтсам...

Ҳамманинг оғзида аллома бола Аҳмад... Аҳмад Ибн Муҳаммад... “Ул зотга халифанинг нозирини шахсан катта илтифот қилганмиш. Худо берибди. Омади келибди. Болалигидан Хизр назар қилган бу Аҳмадга” деган мақтовлар ёғилди.

Сафар либосида ясаниб олган Аҳмад ичкаридан чиқиб, ҳовлида жам бўлган жамоага таъзим бажо қилгач, отаси Муҳаммад ҳузурига келиб, таъзим этиб, унинг оёғи остига чўк тушиб, қироат билан Сафар дуосини ўқиди.

...Сизларни омонатлари ҳайбатга солмайдиган ва зое бўлмайдиган Оллоҳнинг паноҳига топширдим.

...Оллоҳим, иноятинг-ла жаҳд қилурман. Шайланурман ва сафар қилурман...

Сўнгра деди: Эй падари бузрукворим, илтижо қилурмен, оқ фотиҳа беринг!

Кузатиш маросимида тўпланган жами жамоа иштирокида унинг падари бузруквори қўл очиб, қиблага юзланиб, чин дилдан сафарга чиқувчига бағишланган кузатувчилар дуосини ўқиди:

“...Динингни, омонатингни, ишларингнинг охирига етишини Оллоҳнинг паноҳига топширадурман. Сенга ҳам салом дегайман.

Оллоҳим, унга узоқни яқин, сафарни осон қил!

Оллоҳ тақвони озиғинг қилсин, гуноҳингни кечсин ва қаерда бўлсанг, яхшиликка юзлантирган бўлсин”.

Ҳамма унга жўр бўлиб “Омин!” деди-да, қўлларини юзларига тортди.

“БАЙТУЛ-ҲИКМА” КИТОБДОРИ

...Аҳмад Фарғоний “Байтул-ҳикма” хизматига келгунича халифаликнинг Хуросондаги нозири Ҳорун ар-Рашиднинг ўгли Абдуллоҳ (бўлажак халифа ал-Маъмун) кўл остидаги Марв олимлари сафида эди. Уни Маъмуннинг ўзи ҳар соҳада синовдан ўтказган эди.

“Байтул-ҳикма” (“Донишмандлар уйи”) фаолиятига вазири аъзам ал-Фазл масъул бўлгани учун Марвдан туяларга китоблар юклаб келган туркистонлик олимларни бирма-бир қабул қилиб, ҳар бирига муайян иш бериб, маош белгилади.

— Сиз, менинг ёш дўстим мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад “Байтул-ҳикма” китобдори вазифасига тайинланурсиз ва ҳафталик маош олурсиз, — деди.

Аҳмад Фарғоний кўл қовуштириб, таъзим бажо келтирди.

— Куллуқ, — деди-да, сўради: — Вазифам нималардан иборат бўлур?

— Ёш келса — ишга, дейдурлар. Сизга кўпроқ юмуш юклагаймиз. Аввалин, “Байтул-ҳикма”да амалга оширилатурғон таржималарни аслига солиштириб чиқғайсиз. Сўнгра, аларни тартибга солурсиз: ўзингиз ҳам таржима ишларига машғул бўлурсиз.

— Куллуқ, — деди Аҳмад Фарғоний.

Марв вилоятидаги Сарахс шаҳрида таваллуд топган, Хуросонда илм олиб, олим бўлган ва ал-Маъмун билан биргаликда ҳокимиятни қўлга киритган ал-Фазл ибн Саҳл халифаликда вазири аъзам бўлса-да, фалакиёт, риёзиёт олими сифатида фаннинг ривожига хизмат этишдан чарчамас, олимларга ҳомийлик қилишдан эринмасди. Шунинг учун Аҳмад Фарғонийнинг ишларига кўмаклашишни ўзининг бурчи, деб билди. Аввало, уни яхши уй-жой билан таъминлади, махсус кутубхона ажратди...

Олимнинг фаолиятидан халифа Маъмун ҳам хабардор бўлиб турди.

У замонларда иш соати белгиланмасди, ой ботганда ётиб, куёшдан аввал уйғониб, чарчаб толиққунча ишлардилар. Аҳмад Фарғоний ёш, бақувват, ғайратли йигит эмасми, чарчашни билмасди: тонгдан шомгача куёш ёруғида китоб ўқир, таржималарни аслига солиштириб, таҳрир қилар, хаттотларга бериб кўчиртирарди. Шомдан кейин эса шаъм ёқиб, таржима билан машғул бўларди. У Кувада, Марвда таржима қилган юнон олими Батлимус “Ал-Мажистий” асарининг қайта таржимасига киришди ва таржима жараёнида олимнинг баъзи фикрларига унда иштибоҳ туғилди-да, Холид ибн Абдумалик билан фикрлашди.

Абдумалик кўпни кўрган, илмда сочи оқарган олим эди. Аҳмад ёшлигига бориб, улуғ олимнинг асарига енгил қарата-яптимиқан, деб ўйлаб, “Ҳозирча туратурсин, бу масалага кейинча қайтурмиз”, деди. Аҳмад Фарғоний у кишининг гапини икки қилмаса-да, ўзиникидан қолмади — Батлимус фикрларини мулоҳазалаб юрди-да, кунларнинг бирида вазири аъзам ал-Фазлга учини чиқариб, деди:

— Батлимус фикрларида чалкашликлар сезаётирман.

— Бўлиши мумкин, — деди ал-Фазл. — Илм бепоендур. Унинг сирлари изланишлар, фикр алмашувлар, баҳс, муҳокама-мунозаралар орқали очилур.

Аҳмад Фарғоний Марв илм-фан мактабидан чиққан дўстлари Яҳё ибн Абу Мансур, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий, Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий, Мусо ибн Шокир, унинг ўғиллари Аҳмад ва Ҳасан билан ҳар кунни бўлмаса-да, кунора, ҳафтада мунозара олиб борарди.

Ёш олим “Байтул-ҳикма”да куёш, ой, юлдузлар ҳаракати ва ўзгаришларини тинмай ўрганди, куёш тутилиши, ой куйишини олдиндан айтди ва аниқ ҳисоб-китоб ўлчовлари ўтказиб астрономик жадвал тузди. Уламолар ушбу жадвалга асосланиб, Макка йўналишларини аниқладилар, масжидларни қиблага мослаб қура бошладилар.

“Байтул-ҳикма”да ал-Хоразмий билан Аҳмад Фарғоний кўп ишларни биргаликда, ҳамкорликда, ҳамжиҳатликда амалга оширдилар. Ал-Хоразмий ҳинд ҳисобига асосланган ўнлик ҳисоб усули устидаги илмий ишларини мукамаллаштириш билан шуғулланса, Аҳмад Фарғоний фан амалиёти билан ҳам машғул бўлди. У ер ўлчовчилар ва мерос тақсимловчиларнинг ишини осон қилиш учун уларга амалий ёрдам берди. Яъни, чўл ерларнинг маълум бир қисмини ажратиб олиб, ўлчов ўтказди-да, “чақирим”, “тош” ўрнига метр, километрни жорий этди. Ҳозирги километр ўлчови, менимча, унинг номи билан боғлиқдир. Унинг машҳур асари — “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби” ўша даврда ёзилган бўлиб, кейинчалик Оврўподаги кўп олий мактабларда дарслик сифатида ўқитилди ва турли номларда кўп мамлакатларда нашр этилиб, дунё фани олтин жамғармасига айланди.

Аҳмад Фарғоний “Байтул-ҳикма”да ўтказиладиган муҳокама ва илмий баҳсларнинг фаол иштирокчиси эди. Қаттиқ мунозарали баҳслар кўпроқ олимлар ва баъзи мутаассиб уламолар орасида ўтарди. Ана шундай қаттиқ баҳсларнинг бири ал-Хоразмийнинг “Ҳисоби ал-ҳинд” асари муҳокамаси пайтида бўлиб ўтди ва мутаассиб уламолар дунёвий фанда пайдо бўлган янгиликни мажусийлар дини тажовузи, деб баҳоладилар. Бу илмий мунозарада Аҳмад Фарғоний жасорат кўрсатди.

Қарама-қарши тарафлар катта танобий уйнинг икки че-тида чордона қуриб ўтирардилар. Тўрда фил суягидан ясалган курсида халифа Маъмун, ундан қуйроқда вазири аъзам ал-Фазл ўтирардилар. Олимлар орасидан “Байтул-ҳикма” бош китобдори оқ шойи кўйлак, узун энгли қизил чопон кийиб, оқ салла ўраган, истараси иссиқ ал-Хоразмий ҳамманинг эътиборини ўзига тортиб, ёқимли овозда маъруза бошлади. Унинг маърузаси мазмуни олимларга аввалдан маълум бўлса-да, чап томонда ўтирган мутаассиб уламоларга унча аниқ эмасди. Улар риёзиёт хусусида гап боришинигина билардилар. Ал-Хоразмий арабларнинг ҳозиргача ҳаракатда бўлган ҳисоб амаллари рақамлар билан эмас, сўзлар билан бажарилиши ва бу усул эскириб қолгани, уни янги усулга кўчириш зарурати туғилгани ҳақида гапириб, ўзининг янги кашфиёти — ўнлик ҳисоб усулини таърифлай кетди.

Олимлар унинг ҳар бир сўзини зўр эътибор билан тинглаб, ҳаяжонланиб қабул қилсалар-да, мутаассиб уламолар ишончсизлик билдириб қаршилик кўрсатдилар.

— Ҳисоб амалларини алоҳида белги, яъни рақамлар бир-лан ифода этиш мақсадга мувофиқдир. Ҳиндларнинг бу ҳисоб усулини ислоҳ қилиб, тузатиш ила мен ани ўнлик ҳисоб усулига айлантирдим, — деди-да, ал-Хоразмий деворга суяб қўйилган қора тахтага оқ бўр билан бирдан тўққизгача бўлган рақамларни ёзиб кўрсатди: — Мана буниси бир, буниси икки... уч... тўрт... ва ҳоказо.

Олимлар маъқуллаб, олқишласалар-да, халифа уламоларга қараб: “Алломанинг гапини бўлма, хулосасини ҳам эшитайлик, сўнгра муҳокама қилурмиз”, деди.

Ал-Хоразмий “Менинг ҳинд ҳисобига киритган янгилигим мана бундайдур”, деб “1” рақами ёнига бир ҳалқа — рақам ёзди-да, “ўн”, деди ва тахтага “10” рақамини ёзди. “Ўнлик санок тартиб бирлан катта сонларни жам ва тарҳ қилиш, зарб ва тақсим этиш осон”, деб қора тахтага тўрт хонали сонларни ёзди, уларни бир-бирига кўпайтирди, кейин тақсимлади.

Бу кашфиётдан олимлар беҳад шод бўлиб “офарин”, десалар-да, Шайхулислам бошлиқ мутаассиб уламолар унга тош ота бошладилар.

— Оташпараст фарзанди ал-Хоразмий ҳинд урф-одатини бизнинг қонимизга сингдирмоқчи. Ярамайди! — деди Шайхулислам.

Қозиюл-қуззот дарҳол уни қувватлади:

— Ҳиндлар чапақай, ёзуви ҳам, қадами ҳам. Илми ҳисоби эса, эътиқодига қарайди. Бир сони — ота, икки сони — икки

кўз, уч сони — Агний деган ясама худосининг рамзидир. Арабларни қаёнға бошлайдур, бу мажусий ал-Хоразмий. Бидъатчи халқнинг рақамларини ёқамизга ёпиштирманг, ал-Хоразмий жаноблари!

Уламолар деб аталмиш бу хил муллаларнинг калтабинлиги, янги кашфиётнинг аҳамиятига ақли етмаганлигидан норизо бўлса-да, ал-Хоразмий уларга гап қайтармади, аммо унинг учун Абдумалик, ал-Фазл, Абдуллоҳ Шокир етарли жавоб бердилар. Айниқса, бу янги кашфиётнинг қандай туғилганидан хабардор бўлган Аҳмад Фарғоний уларнинг фикрларини жамлаб, лўнда қилиб, деди:

— Ҳар бир халқда ҳам бидъат, хурофот бор, аммо шу билан бирга, мунаввар фикрлар вужудга келтирғон илм-фан ҳам мавжуд. Биз ана шу илм уруғларини териб олиб, ўстиришимиз ва дунёга тарқатишимиз лозим. Ал-Хоразмий яратган бу илм уруғи бутун дунё фани боғини обод қилур!

“Байтул-ҳикма” китобдори Аҳмад Фарғонийнинг бу фикрини вазири аъзам қизғин қувватлади, муҳокамани яқунлаган халифа Маъмун ҳам унинг хулосаларига таяниб кашфиётга баланд баҳо берди ва: “Биз ўз ишимизда Ҳадиси шарифга амал қилиб, ҳар бир халқнинг илм-фанини ўрганишимиз, билим уруғларини бидъат-хурофот балчиғидан тозалаб, ақли муслимнинг миясига қадашимиз лозим”, — деди.

Бу ғалабадан кейин “Байтул-ҳикма” китобдорлари янада куч-ғайрат, матонат билан янги-янги илмий ишларга киришдилар...

БАҒДОД УЧРАШУВЛАРИ

Кўч-кўрон юклаган ва сандиқларда китоб ортган карвон баланд-пастли ёлғизоёқ йўлларда тебрана-тебрана доvon ошаркан, тўсатдан текис водий, оқар дарё биқинидан чиқиб қолди. Тоғлар устида кўкдан ҳилол ой кулиб боқар ва унинг табассумидан теварак-атроф чарақлаб кўринарди. Қалин дарахтлар соя ташлаб турган дарё суви шох-шаббалар орасидан тўкилиб турган ой нуридан кумуш рангда жилоланарди.

— Ие! — деб юборди бу ажиб манзарага кўзи тушган бош туя жиловдори.

— Ҳа, нима бўлди, Аҳмад ибн Муҳаммад жаноблари? — энтикиб сўради ундан карвонбоши.

— Дажла!... Дажла дарёсига чиқибмиз. Оврупода бу дарёни “Тигр” дейдурлар.

Карвон йўловчилари таржимон, олим, муҳандис ва хат-тотлар халифаликнинг Хуросондаги катта ҳуқуқли нозири

бўлиб турган Маъмуннинг илмий ва амалий ходимлари бўлиб, пойтахт Бағдодга чақирилган эдилар. Уларнинг орасида бизнинг Аҳмад Фарғоний энг ёш ва навқирон йигит бўлса-да, ақлан ва тадбиран ҳаммасига устоздай эди. Шунинг учун барча уни “Мавлоно” деб улуғларди.

— Тўғри айтадурсиз, мавлоно, — деди карвонбоши. — Манзилимиз Дариссалом шул дарёнинг соҳилидадур.

Аҳмад Фарғоний дарҳол унинг гапини изоҳлай кетди:

— Ҳа, оқсоқол, бул шаҳар дастлаб сиз айтғондай номлангон эрди, кейин Халифа Мансур “Мадина ас-салом — тинчлик шаҳри”, яъни “Бағдод” деб атағондур. Ул шаҳарга тахминан бир тошча йўл бордур.

— Офарин сизга, мавлоно! Яна бир ҳамладан сўнг янги пойтахтга кирурмиз, — деди ва карвонни дарё бўйига тортиди-да, туяларни чўктирди. — Жониворлар андак нафас олсун, ўзимиз ҳам сарамжону саришталаниб, боз йўлга чуқурмиз.

Оқ туялар чарчоқ тиззаларини аста букиб, чўк тушиб, кавшана бошлагач, йўловчилар ҳам ўзларини соҳилдаги қалин дарахтлар остига урдилар. Эрта тонг бўлса-да, ҳаво иссиқ эди. Шунинг учунми, тоғлардан эсган майин шабода, Дажла сувида чўмилиб олгандай, юзларни силаб-сийпалаб ўтарди. Чарчоқ чехралар, ҳорғин кўзлар учун роҳатижон эди табиатнинг бу муруввати.

Аҳмад Фарғоний йўловчиларнинг энг ёши, чарчоқ билмас ғайратлиси бўлганиданми ёки ўта синчков, ҳар нарсага қизиқувчанлиги учунми, бир жойда ўтиролмай, теварак атрофни синчиклаб кузатишдан эринмади. Бу ерларнинг ажойиб, мафтункор табиати, манзаралари ҳам уни бефарқ қолдирмади. Аввало атрофдаги мавжудот — тоғу тошлар кўриниши, дов-дарахтлар, иморатлар ҳаммаси ёш олимга ўз юртини эслатарди. У ерда ҳам икки дарё Жайхун ва Сайхун ҳоким бўлса бу ерда ҳам Дажла билан Фурот (Тигр ила Ефрат) ҳоким эди. Ҳаёт у ерда ҳам сув билан тирик бўлса, бу ерда ҳам сув билан яшнар эди. Дажла бўйида яшнаб ўсган мажнунтолу мирзатераклар атрофидаги боғларда битган хурмо, анор ва беҳилар ҳам гўзал Фарғона табиати, саккиз ариқ Кува боғларини эслатарди.

Бир вақтлар “Ер юзининг жаннати” деб аталмиш, деҳқончилик туғилган макон, деб ҳисобланмиш афсонавий Месопотамия ҳозир унинг оёғи остида эди. Боғлари унинг Кува-сига ўхшаса ҳам, тоғлари тенг эмасди. Тоғларида писта, хурмо, пальмалар ўсса-да, ола сиртлон, чиябўри, қоплон ва гизоллари сира ўхшамасди. Тоғ йўлида, қир ва жилғаларда бу махлуқлар уларнинг карвонига неча бор йўлиқди, аммо улар билан яқиндан танишиш имконияти бўлмади. Бунга ҳозир ҳам

имконият йўқ. Улар ортда қолдилар. Ҳозир уларни Дажланинг икки қирғоғидаги қишлоқлар қизиқтирмоқда.

Карвон гўхтаган жойдаги қишлоқ, айниқса, жозибали эди. Карвонбоши уни “Шаммосия қишлоғи” деб атади. Шоирона ном олган бу қишлоқ Аҳмад Фарғонийга ўз юртининг “Қоровул ота” деб аталмиш тоғ бағридаги ажиб табиатли қишлоғини эслатарди. Сув бўйида, тоғлар билан боғлар оралиғида, кўкларга бўй чўзган дўнглик устидаги бу қишлоқ осмони кенг, ҳавоси тоза, қуёш ила ой ва юлдузларга яқин кўшнидай кўриниши билан, айниқса, ёш фалакиётчи олимни ўзига жазм қилиб қўйганди. Афсуски, у шерикларидан ажралиб бу қишлоқни бориб кўролмади, атайлаб келишга аҳд қилиб, йўлга тушганида ҳам ундан кўз узолмай, Бағдодга кириб борганини билмай қолди.

Бағдод ички, ташқи икки қат девор билан ўралган тўрт дарвозали шаҳар бўлиб, доира шаклида қурилган эди. Аҳмад Фарғоний бу шаҳарнинг қурилиш тарихини яхши биларди. Бу шаҳарни араб халифаси Мансур юз минглаб қуллар қўли ва асирлар қони эвазига қурганидан ва ўша занжирбанд қурувчилар орасида унинг ҳамшаҳарлари кўп бўлгани, шу ерда қолиб кетган фарғоналиклар ҳозир ҳам бу ерларда истиқомат қилиб, ўзларини “Ал-Фарғоний” деб кун кечираётганликларини биларди ва насиб этса, улар билан учрашиб, “отамлашиш” орзусидан кечгани йўқ эди.

Мана, у ҳозир ўша араб саркардаси Қутайба Бухорою Фарғонани забт этиб, минглаб қурувчи ва деҳқонларни ҳайдаб келиб, кеча-кундуз девор урдириб, бино тиклаган жойда ҳар атрофга кўз ташлаб, қайси тошни унинг қувалиги тергани, қайси бинони унинг фарғоналиги тиклаганини билмоқ учун ҳар бир қарич ерга синчиклаб қарамоқда. Унинг учун қизиги шунда эдики, ташқаридан кўринган Бағдод ҳам худди унинг жонажон Кувасига ўхшаб доира шаклида қурилган, атрофи кўл, бурчакларида кузатув миноралари бор бўлиб, шаҳарга ташқи бурчак дарвозалардан кириларди.

Карвон Мовароуннаҳр дарвозасидан шаҳарга кириб келганида оқ туялар бошларини баланд кўтариб, атрофга кўз ташлаб ва гўё буйруқ берилгандай бир маромда оёқ ташлаб юр бошлади. Бундан бизнинг Аҳмад Фарғоний ҳайрон бўлиб, ми йиғида кулиб қўйди. Кувадан фарқи шаҳарнинг шаҳар ибодатхоналар йўқ эди, унинг ўрнида ҳақ сўзиди қалифа мройи, жума масжиди, қурол устахонаси бўлиб, аҳли ҳақ диган уйлар шаҳар четига чиқарилиб тал ле билан ўраб қўйилганди.

Карвон туялари бошларини баланд кўтариб, гўё ўзига ўзи мусиқа чалгандай кўнғироқларини жаранглатиб, бир маромда қадам ташлаб, карвонсаройга кириб борди-да, сарой майдонининг қоқ ўртасида бош туя тўхташи ҳамон бошқа туялар ҳам бирин-кетин қаторга тизилди.

Аҳмад Фарғонийнинг назарида гўё улар катта мева-чева, полиз бозорига келиб қолгандай бўлдилар. Негаки, Ироқнинг жами замонавий транспорти — ўмгачига қоп ортган туя ва хуржун елкалаган хачир, от қўшилган араваю юк орқалаган ҳаммолларгача гўё шу ерга жамлангандай эди. Дажла соҳилининг феллоҳлари ўзлари етиштирган деҳқончилигини шу карвонсарой орқали бозорга чиқарарди. Бизнинг Аҳмад Фарғоний бу ерда ҳам тиниб-тинчимамай, бу ернинг қишлоқларида нима етишадию, қанчадан пуллашади, бирпастда ҳаммасини билиб олди, сўнгра карвонсарой меҳмонхонасида ўзига ажратилган ҳужрага кирди.

— Китобларни қаерга жойлаймиз? — деб сўради у.

— “Байтул-ҳикма” омбурига олиб борамиз, — деб жавоб қилди карвонбоши.

“Байтул-ҳикма” омбури бозордан нэри, вазири аъзам қароргоҳининг шундоққина биқинида эди. Мовароуннаҳрдан келтирилган китоблар омбурини кўриб, Аҳмад Фарғонийнинг сочлари тикка бўлди. Китоблар омбурида дунёнинг ҳамма бурчагидан келтирилган турли тиллардаги ноёб китоблар гўё тараша терганга ўхшатиб, саржин қилиб қўйилган эди. У енг шимариб уларни тиллар бўйича ажрата бошлади. Бу китоблар ичида ўзининг ҳиндча, юнончадан қилган таржималари ҳам бор эди. У Батлимуснинг “Ал-Мажустий” китобини бағрига босиб турганида вазирликдан чопар келиб, уни маҳкамага бошлаб кетди.

Вазири аъзам маҳкамасининг ўйма нақшдор дарвозаси олдида анча кексайиб қолган Мавлоно Холид ибн Абдулмалик ва ҳамроҳлари Аҳмад ибн Абдуллоҳ, Мусо ибн Шокир, унинг ўғиллари Аҳмад, Ҳасан ибн Шокирлар ва бошқа шериклар ниманидур кутиб турар эдилар. Аҳмад Фарғоний пайдо бўлиши ҳамон Холид ибн Абдулмалик ҳазиломуз гап ташлади:

— Кела сўлиб ишга мукка тушибсиз-да, ёш дўстим Аҳмад ибн Муҳаммад, аввал таом, сўнгра калом деганларидин хабардор эрдингиз-ку!

Аҳмад Фарғоний ҳам ҳазиломуз жавоб қилди:

— Ёш келса — ишга! — деганингиз қулоғимда эрди.

Тўпдагилар хахолаб келаётганларида нақшдор дарвоза очилиб, унинг ичидан вазири аъзам ал-Фазл чиқди-да, тўппатўғри келиб, Аҳмад Фарғонийни қучоқлади.

— Хуш келибсиз, пойтахтимизга, мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад! Ҳамма келди, сиз кўринмадингиз, Фарғонийлар бирлан топишиб олдингизму? Бу ерда юртдошларингиз жуда кўпдурлар.

— Афв этгайсиз Устоз ал-Фазл ибн Саҳл вазири аъзам жаноби олийлари. Китоблар кўлимдин маҳкам ушлаб қолиш-фонди, яна бир бор узр...

— Пойтахтга эсон-омон келгонларингиздин халифа Маъмун ҳазрати олийлари бениҳоя шоддурлар, ҳозир ҳаммангизни кўрмоққа мунтазирдирлар! — деди-да, вазири аъзам уларни сарой боғига бошлади.

Сарой боғи Бағдоднинг шимол томонида, тўлиб-тошиб оқадиган Дажла дарёси бўйида, сўлим оромгоҳ қилиб яратилган эди. Бу боғга қадам қўйган ҳамма, айниқса, Аҳмад Фарғоний унинг кўм-кўк манзарасию, хилма-хил дарахтлари гўзаллигидан ҳайратда эдилар. Унинг қишин-ёзин бирдай кўм-кўк яшнаб турадиган хурмо, лимон, шамшод ва сарв дарахтлари бошқача бир дунё — жаннатмакон бўлиб кўриниш берарди. Аҳмад Фарғоний бундай манзарани Мовароуннаҳрдай гўзал маконнинг ҳеч ерида кўрмаганди. У дарахтларнинг сарв қоматига маҳлиё бўлиб тураркан, тўсатдан қа-қаглаган қуш товуши хаёлини бўлди.

— Товус! Товуслар! — деб юборди у беихтиёр.

Хиёбонларда бир неча макиён товуслар ранг-баранг ёнар патларини ҳар томонга ёйиб, ажиб гўзаллик пайдо қилар ва Мовароуннаҳрдан келган олимларга атайлаб чиройини намойиш қилаётгандай нозланарди.

Улардан нарида яна бошқачароқ ажойибот унинг эътиборини ўзига тортди. Шамшодлар ва сарвлар остида ўтлаб юрган бир тўп кийик боғда пайдо бўлган бу олимларни бегона деб билди шекилли, пишқириб-ўшқириб, қулоқларини динг, калта думларини тик қилганича чопқиллай бошлади ва қуюқ кўланкали дарахтлар остига яшириниб, кўзларини порлатиб, уларни кузатарди. Улар Хуросон оҳуларига ўхшамасди, қилиқлари ҳам ўзгача эди.

Аммо дарахтлардаги қушлар Аҳмад Фарғонийнинг назарида худди гўзал Фарғонанинг дилбар қушларига ўхшаб меҳмондўст эди. Улар меҳмонларни дилрабо соз ва майин овозда хушнуд сайраб қарши олдилар.

Худди шундай кайфият Ҳиндистондан то Атлантика океанигача, Ўрта Осиёдан то Марказий Африкагача тарқалган арабларнинг халифаси, Помирдан то Испаниягача бўлган мамлакатнинг подшоси Маъмун барча расмиятни унутиб, Марвдан келган олимларни ўз ака-укаларидай хушнуд кутиб олди, ҳар бирини соғиниб-соғиниб кучоқлади.

Аббосийлар даврида яъни 762 йили Дажла дарёси бўйида қад кўтарган кўп қаватли гўзал Бағдод Маъмун тахтга минган 813-йилдан бошлаб арабларнинг маданий, маърифий, илмий марказига айлана бошлади. Маълумки, Маъмун Хуросонда халифалик давлатини мустақамлаб, ўз атрофига донишманду илм-фан арбобларини тўплаб доврўф чиқарган бир вақтда отаси ар-Рашид вафот этди ва ўзининг ўрнига Маъмунни эмас, унинг ўғай укаси Аминни подшо қилиб кетди. Бундан норози бўлган Маъмун туркий зобит ва аскарлардан кучли кўшин тўплаб, Аминни енгди, бошини қиличдан ўтказиб, унинг ўрнига ўзи тахтга ўтирди.

Маъмун ўзининг тахтдаги илк ишини мамлакатда илм-фанни ривожлантиришга бағишлади ва Хуросонда ўз атрофига тўпланган олимларни пойтахт Бағдодга олиб келди. Маъмун билан бирга келган Холид ибн Абдулмалик бошлиқ бир гуруҳ олим “Байтул-ҳикма”да иш бошлаган эди, иккинчи гуруҳ олимлар эса, бугун қабул қилинмоқда эдилар. Улар билан Марвда дўстлашиб, “бирга илм қилгонлиги учун” Маъмун ўша ерда қандоғ бўлса, бу ерда ҳам шундай апоқ-чапоқ учрашди. Аммо тахтда эмас, боғда, расмий эмас, дўстона вазиятда — боғнинг очиқ майдонида, худди Марвда бўлганидай гилам ва кўрпа-тўшак устида бир қадаҳ қаҳва атрофида суҳбат қурди.

Марвдаги учрашувлардан пойтахтдаги бу қабулнинг фарқи катта эди. Аввало подишонинг Боғи Эрамида, Бағдод санъатчиларининг тароналари остида ўтди. Кутилмаганда тантананага айланган бу учрашувда ёш олим Аҳмад Фарғонийни ниҳоятда шод этган воқеа — унинг Бағдод санъатчилари Иброҳим Ал-Мавсумий, созанда Залзал санъати билан учрашуви бўлди. У Мавсумийнинг тўққиз юз оҳангни тасниф этганидан хабардор эди. Созанда Залзалнинг қилли саз чалишда дунёга машҳурлигини ҳам биларди.

Не бахтки, у ана шундай кишиларни ўз кўзи билан кўриб турибди. Ал-Мавсумий ҳам тор чалиб, ҳам кўшиқ айтди. Залзал эса, қилли саз, яъни фарғонача ғижжак чалиб, ҳаммани лол қилди. Бир гуруҳ созандалар рубоб, ғижжак, най, дафр (чилдирма) чалиб, “лад” аталмиш мақом усулида кўшиқ айтдилар. Араб мусиқаси жўшқинлиги, таъсирчанлиги, қувноқ ва ўйноқлиги билан унга гўзал Фарғонанинг шўх тароналарини эслатиб турарди.

Қабул зиёфати тугагач, Маъмун Марвдан келган олимларнинг ёнига келиб, уларни бугунча дам олишга, эртадан шаҳарни зиёрат қилишга, ундан кейин Холид ибн Абдулмалик билан “Байтул-ҳикма”га ташриф буюришга даъват этди.

Шундан кейин Аҳмад Фарғонийни ўз ёнига чақириб, унга меҳр ила боқаркан:

— Устоз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо қачон келадурлар? — деб сўради ва кўшимча қилиб деди: — ул ал-Хоразимийдек буюк алломанинг қаторимизга келиб кўшилиши бизни беҳад мамнун қилгусидур. Мен ул алломага бутун боз давватнома юборгаймен.

Шундан кейин Маъмун боғни тарк этди, меҳмонлар вазири аъзам ихтиёрига ўтдилар. Боғдан кўчага чиққунча ва у ердан карвон саройга етгунча ал-Фазл олим дўстлари билан суҳбатлашиб борди. У ҳам ал-Хоразмийнинг бу гал нима учун Бағдодга келмаганидан хавотирланиб сўради:

— Улуғ аллома дўстимга мактуб йўллагон эрдим, жавоби тегмади. Ул зот ҳамон араблар саркардаси Кутайбанинг қирғинидин, бобосининг бошини олиб, хоразмликларни қатл қилғонидин хунобдурлар. Ақобирлар ва Шайхулислам оташ-парастларни сиғдирмаётгонларидин ҳам ташвишда бўлсалар эҳтимол. Биз бор эрканмиз, хотиржам бўлиб келавурсинлар. “Байтул-ҳикма” калити ул устозни кутиб турибдур.

Аҳмад Фарғоний қўл қовуштириб, қуллик қилди:

— Вазири аъзам жаноби олийлари, кўнгилни тўқ қилсунлар, бул эҳтиромли сўзларни ал-Хоразмий ҳазратлариға тўлалигича етказурмиз!

Хуросондан келган олимлар халифа Маъмун айтганларидай қилиб, шу кеча карвонсарой меҳмонхонасининг хужраларида тунадилар. Азонда жоме масжидда бағдодликлар билан бомдодни ўқидилар-да, бозор қаҳвахонасида нонушта қилиб, яна Маъмун ҳазратларининг кечаги маслаҳатига кўра шаҳарни зиёрат қилдилар.

Аввал шоҳона кўшк ва саройлар олдидан ўтдилар. Қурилганига эндигина элик йилча бўлган бу кошоналар Бухорою Самарқанд, Хуросону Кубо кошоналаридан қолишмайман, дегандай гердайиб кўринарди. Аммо тошдан, гиштдан яралгани учун мрамрлардан яралган Кубо ва Хуросон кошоналаридан устун туролмасди.

Мулқдорлар, амалдорларнинг баланд-баланд гиштли иморатлари, оддий фуқароларнинг уй-жойларини босиб турса-да, шайхлар, уламоларнинг бинолари кўзга яқин, бежирим қурилганди. Уларнинг кетидан савдо расталари, савдогарларнинг мағозалари — дўконлари бошланарди. Аҳмад Фарғонийни қизиқтирган нарса шу бўлдики, савдо расталарининг усти ёпилиб, ёғочдан қурилган тим Кубо тимига ўхшаб кетарди. “Ажабо, бу тим Кубодин нусха олганму ёки куболиклар бу тимлардин ўрганиб қурганларму? Ким билсун, Кубо

икки минг ёшда, Бағдодга ҳали юз йил ҳам бўлгани йўқ. Ўрик ўрикни кўриб олайдур...”

Араб маданияти Мовароуннаҳрда камол топганини эслаб, ўйга ботган Аҳмад Фарғоний арабларнинг Кубодаги ваҳшийликлари, у ерда қадимий ибодатхоналарни, будда ёдгорликларини вайрон қилганию, кутубхоналарга ўт қўйиб, юнон ва ҳинд китобларини, ноёб қўлёмаларни куйдириб юборганини эслади. Шу он унинг кўзига кеча Хуросондан ўзлари олиб келиб “Байтул-ҳикма” омборига қўйилган китоблари кўринди-да, уларнинг тақдири хусусида уни ғам босди.

Ниҳоят, улар доира шаклида пишиқ ғиштдан қурилган, устунлари ўсимликлар нақши билан безатилган кошона бино олдида тўхтадилар. Пештоқига араб хаттоти санъатига хос пушти, мовий, оч кўк, қизғиш, қўнғир рангда ёзилган “Байтул-ҳикма” сўзлари порлаб турарди.

Аҳмад Фарғоний эртадан бошланадиган иш жойига алоҳида меҳр кўзлари билан тикилиб боқди...

Бу дунё қандоқ мураккабдурки, кеча ундоқ, бугун бундоқ... Ҳаёт нақадар жумбоқлидурки, кеча ул ерда, бугун бул жойдадурсен. Ҳаёт сенга боқмаса, сен ҳаётга боқғил, нораста Аҳмад!

“АЛ-ЖАБР” ҚАНДАЙ ТУҒИЛГАН?

Америка Қўшма Штатлари Президенти Билл Клинтоннинг рафиқаси, катта жамоат арбоби Ҳиллари Клинтон хоним Ўзбекистонга дўстона ташрифи чоғида кўҳна фан ва маданият маркази бўлмиш диёримиз ҳақида мафтуний лутф айтarkan, аввало математика туғилган мамлакатга келганидан беҳад шод эканини тўлқинланиб гапирган эди. Кейинчалик кишиларимиз билан бўлган ўзаро мулоқотда “ал-Жабр” қандай пайдо бўлгани билан қизиққан эди. Кўпчилик ватандошларимиз “ал-Жабр”нинг ижодкори ким эканини билсалар-да, у қаерда ва қандай туғилганини аниқ билмайдилар. Ҳаммамизнинг фахримиз бўлмиш бу оламшумул кашфиётни барчамиз беш қўлдай билишимиз керак. Нима учун деганда, уни билмай туриб, аввало ўзлигимизни билмаймиз, қолаверса, фазогирлик ва компьютерлар даврида мураккаб математик бошқаришсиз ҳеч қаерга боролмаймиз. Инсониятга тараққиётнинг ана шу калитини Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо деб номланган ва дунёга ал-Хоразмий бўлиб танилган улуғ юртдошимиз топиб берган.

Бу мўъжиза қандай яралган? Унинг тафсилоти мана бундай:

Тўққиз юзинчи йилларнинг бошларида Араб халифаси — подшоси Хорун ар-Рашид Эрон ва Хуросонга таяниб иш тутса-да, у вилоятларнинг халқларидан шубҳаланиб юрар ва ўзининг вазири Жаъфар ибн Яхёни уларга ён босувчи шахс деб биларди. Бул вазирдан араб ақобирлари ҳам норози эдилар. Хорун арзимаган бир баҳона топиб, Жаъфарни саройдан ҳайдади-ю, ари уясини қўзғаб юборгандай бўлди. Эрон ва Хуросонда норозилик қўзғалонлари кўтарилди. Уларни бостириш осон иш эмасди. Ўйлаб-ўйлаб бу мушкул вазифани доно ва тадбирли фарзанди — ўзининг эроний жориясидан бўлган тўнғич ўғли Маъмунни Шарқий вилоятларга катта ҳуқуқлар билан ҳоким қилиб юборди.

Марв шаҳрида қароргоҳ қилган Маъмун отасидан ўзгача доно ва халқчил сиёсат тутиб, халқни, энг аввало, унинг фузалолари, олимлари, доноларини ўз атрофига тортди, уларга ва аҳолига катта имтиёзлар берди. Олимлар орасида ёшгина Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ҳам бор эди. Ал-Хоразмий Маъмуннинг эътиборини тортди. У ёш олимни математика ва астрономияга оид китоблар йиғиб келиш учун шарқий Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонга юборди. Ал-Хоразмий ҳинд китобларини йиғиш билан бирга ҳинд ҳисоби — математикаси борасидаги малакасини ошириб қайтди ва бу соҳада ўзидан кичик бўлган Маъмунга устозлик қилди. Маъмун билан ал-Хоразмий дўстлиги ана шундан бошланди.

Отаси Хорун ўлимидан кейин унинг ўрнига тахтга ўтирган ўғай укаси амин устига туркийлардан қўшин тортиб борган Маъмун унинг аскарларини енгиб, ўзини ҳам қилич билан бошини кесиб, 813 йили тахтга минди-да, Марвдаги барча одамларини Бағдодга қўчириб келди. Ўша йили ўзи билан бирга Аҳмад Фарғоний, Абдулмалик, Аҳмад ибн Абдуллоҳ, Мусо ибн Шокирлар келиб, Хорун тузган “Байтул-ҳикма” — донолар уйига жойлашдилар. Ал-Хоразмий Бағдодга икки йилча кечикиб келса-да, академиянинг бошлиғи — бош китобдор вазифасини унга сақлаб турди.

Ал-Хоразмий “Байтул-ҳикма”да кеча-кундуз ишлаб, Марвда бошлаган кашфиётини ниҳоясига етказди — риёзиёт илмидан “Ҳисоби ҳинд” китобини ниҳоясига етказди ва халифа Маъмун билан вазири аъзам ихтиёрига топширди. Улар илми риёзий соҳасидаги бу ажойиб кашфиётни “Байтул-ҳикма” анжумани муҳокамасига қўйди.

Улуғ алломанинг ҳинд ҳисобини такомиллаш, мукаммаллаштириш асосида яратилган янги кашфиёти — “Ҳисоби ал-

ҳинд” деб аталмиш китоби “Байтул-ҳикма”нинг “танобий уйи”да бошланди. Муҳокамага Маъмун олимлар билан бирга ер ўлчови массоҳлар, муфтийлар, уламоларни ҳам таклиф қилди. Уларни таклиф қилганидан халифанинг ўзи афсусланди. Чунки, дунёвий илм билан дин азалдан курашиб келганини эътиборга олмаганди.

“Катта танобий уй”нинг деворлари биқинига ёзилган тўшақларда ўнгда олимлар, чапда муфтий ва уламолар, ўртада массоҳлар чордона қуриб ўтирдилар. Тўрда фил суягидан ясалган курсида Маъмун, унинг биқинида кичикроқ ёғоч курсида вазири аъзам ал-Фазл жойлашди. Анжуманни халифа Маъмун бошқарди. У савлат тўкиб ўтирган жойида подшоларга хос салобат билан “Улуғ аллома Муҳаммад Ибн Мусога сўз” дейиши ҳамон оқ шойи кўйлақ устидан қизил чопон кийиб тақяси устидан оқ салла ўраган ал-Хоразмий ўртага тушди ва аввал халифага, сўнгра анжуман аҳлига таъзим бажо қилиб, йиғилганларга ўз асарининг мазмунини баён қилишга отланди.

Пашша учса билинадиган, киприк қоқса кўринадиган, нафас олса сезиладиган жимликда алломанинг ҳар бир сўзи болқиб эшитилди. Масалан, қуйидаги сўзлар, айниқса, икки томон эътиборини ўзига тортди: ҳам олимларни, ҳам уламоларни.

— Илгари араблар ва уларга тобе мусулмон халқлар ҳисоб амалларини рақамлар бирлан эмас, сўзлар ёрдамида бажарар эрдилар. Ҳиндлар эрса, ҳар бир сонни алоҳида белги, яъни рақам бирлан ифода этадурлар, ҳар томонлама ўйлаб қарасам, ҳинд ҳисобининг афзаллиги муқаррар кўринди. Амалиётга осон, келажаги бебаҳо, сабаби шулки, дунё ишларининг келажақ калити — илми риёзий ечимларга боғлиқ бўладур.

— Исбот! Исботи қани? — деб луқма ташлади уламолардан бири.

Ал-Хоразмийнинг исботи тайёр эди. У деворга тираб қўйилган узун ва энсиз қора тахта олдиға борди-да, оқ бўр билан тўққизгача бўлган рақамларни қатор қилиб ёзиб қўйди. Мана кўринг: алифга ўхшағони — бир, калитга ўхшағони икки, бели букилгани уч, ана — тўрт, мана — беш ва ҳоказо. Аммо ҳиндларнинг бу ажойиб топилмаси чала туғилган бола бўлиб қолган. Ҳиндлар уни такомиллаштира билмаганлар.

Олимлар эътибор билан тингласалар-да, уламолар сафида шошқалоқлик сезилиб турди. Бояги уламо яна савол ташлади.

— Чала туғилган болани нима учун тавсия қилурсиз?

— Чала туғилғони бирлан жони бутун, руҳи баланд, вояга етгач, паҳлавон бўладур. Биз ани вояга етказишга бел боғла-

дик. Вояга етказиш йўли ҳам топилгон. Биз шу рақамларни қабул қилиб олиб, ҳисоб амалларини ана шу рақамлар ёрдами билан ҳал қилиш йўлига ўтишимиз керак.

Чап томонда ўтирган Шайхулислом бошлиқ уламолар бир-бирлари билан шивирлаша бошладилар. Буни кўрган ал-Хоразмий гапни тўхтатиб турди, анжуманни бошқараётган Маъмун уламоларга қараб, ўз назари билан уларни жим қилди. Шундан кейин ал-Хоразмий гапида давом этди:

— Ҳиндлар тўққизлик саноқ тартибини жорий қилсалар-да, улар энг яхши топилдиқнинг “1” рақама аҳамиятини, унинг ҳисоб амалиётида нималарга қодир эканини тушуниб етмагон эрдилар. Менинг ҳинд ҳисобига киритгон янгилигим шулки, “1” рақама ёнига бир халқа, яъни рақам қўйиб, ани “ўн” қилдим — деди-да, тахтага бўр билан “10” рақамини ёзиб кўрсатди. — Мана шу ўнлик саноқ тартиби бирлан катта ва кўп сонларни жам ва тарх қилиш, зарб ва тақсим этиш осон ва содда бўладур.

— Эртакка ўхшайдур, — деб луқма ташлади чап томонда ўтирганларнинг яна бири.

— Санамай саккиз, демайлик. Аввал ҳаммасини эштайлик! — деди ўнг томондагиларнинг бири.

— Аҳмад Фарғоний тўғри айтадур, гапираверинг, аллома Муҳаммад ибн Мусо! — деб Маъмун ҳаммани тинчитди. Шундан сўнг ал-Хоразмий қора тахтага тўрт хонали сонлар рақамини ёзиб, уларни зарб қилиб, яъни бир-бирига кўпайтириб кўрсатди. Ҳосил бўлган сонларни тарх қилди, тақсим қилди. Бутунни майдалаб, майдаларни яна бутунга айлантирди.

Салгина олдинлаб, қавс ичида айтадиган бўлсам, ўша вақтда туғилган ўнлик саноқ усули шарқда “ал-Хоразм” деб аталган бўлса, Оврўпада бу сўзни “Алгоритм” деб атай бошладилар.

IX аср бошида ал-Хоразмий ўз кашфиётини илмий, амалий исботлаб дунёда бебаҳо ва буюк келажак фани яратилганини намойиш қилди. Ал-Хоразмий ўз маърузасини тугатар-тугатмас, олимлар уни кутлаб оёққа турдилар.

— Офарин!

— Улуғ кашфиёт!

Халифа Маъмун мамнунлигини яширолмайд кўзлари ёниб, табассум қилди. Унинг биқинида ўтирган вазири аъзам ал-Фазл беихтиёр ўрнидан сакраб турди-да:

— Бугун улуғ кашфиёт туғилди! Ал-Хоразмий эшиклари берк илми риёзийнинг калитларини топиб қўлимизга берди. Ҳеч бир араб олими ҳал қилмоғон муаммоларни ечиб, бизни

ҳинд рақамлари бирлан ошно қилдилар. Энди бу рақамларни араб рақамлари, деб айтамыз.

Бу сўзлардан кейин тўсатдан гўё бомба портлагандай бўлди-да, унинг ваҳимасидан “Катта танобий уй” ларзага келди. Бу ларза ўнг томондаги олқишлар, чап томондаги нолишларда сезилиб турди.

— Биз норозимиз! — деб қичқирди оппоқ соқоли кўксига тушган Шайхулисом. — Нега биз ҳандасий шаклларни қабул қилар эканмиз? Уларнинг рақамларини қабул қилиш ғайридин ҳинд қонини қонимизга қўшғон бирлан баробардур. Ал-Хоразмий ота-боболари мажусий бўлғони учун шундай қиладур. Нияти бузуқ, ул зот араб қонини ҳам бузмоқчи бўладур!

Икки бети ҳаяжондан қизариб кетган Қозиюл Қуззот Шайхулисом гапларини зўр бериб қувватлар экан, янги кашфиётга тош ота кетди.

— Чапақай динли ҳиндлар чапдан ўнгга қараб тескари ёзадурлар. Илми ҳисоби эрса аларнинг диний эътиқоди бирлан чамбарчасдир. Масалан, бир сони — ота, икки сони — икки кўз, уч сони — агний деган худосининг рамзидур. Биз қандай қилиб, бу бидъатчи халқнинг рақамларини арабники деб атаймиз. Ярамайди!

Ал-Хоразмий тишини тишига қўйиб, чидам билан тинглади. Аммо унинг ёнида ўтирган, ал-Хоразмийнинг барча ишларидан хабардор бўлган, баъзан унинг бу кашфиётига кўмаклашган Аҳмад Фарғоний, ноилмий ва дунёвий илмларга, бошқа халқлар дурдоналаридан ҳазар қилишгача бориб етган гапларга чидаёлмади-да, сўз олиб, уламоларни ўз қуроллари билан мот қиладиган далиллардан бошлади.

— Ҳадиси муқаддасда, — деди у, — Илм ўрганиш мусулмон эр ва аёллар учун ҳам фарз, ҳам қарз дейилгон. Илмни Чинмочинг бориб бўлса ҳам ўрганиш буюрилгон. Ҳинд халқида шундай илм яралгон эркан, ани улуг алломамиз бойитиб, араб халқининг меросига айлантирибдур. Бундин, аввало араб халқи манфаат кўрадур, қолаверса, жаҳон — олам фойдаланадур. Умуминсон мулкига айланадур.

Қозиюл Қуззот Аҳмад Фарғонийга эътироз билдириш учун ўрнидан туриб олди.

— Ҳиндлар ирқит, сиҳргар, тирноқларини кесдирмайдиган, сигир гўштини емаса-да, тезагини баданларига суртадурлар. Рақамларини қора тахтага оқ кесак бирлан ёзадурлар, араблар ҳам шундай қилишлари керак бўладурму?

— Мутлақо ундай эрмасдур, — деди Аҳмад Фарғоний. — Ҳар бир халқда ҳам ўзига яраша бидъат, хурофот, ярамас

одат ҳам бор, аммо шу бирлан бошқа, аъло хислат — мунаввар фикрли инсонлар яратган илм-фан мавжуддир. Биз алар яратгон ниҳолларни ўстиришимиз, мевасини инсонлар ила баҳам кўришга даъват қилинғондурмиз.

Ал-Хоразмий Аҳмад Фарғонийнинг бу доно гапларини ўз гапидай билиб, бош чайқаб маъқуллаб ўтирди. Чўзилиб кетган бу тортишувга Аҳмад Фарғонийнинг маъқул ва мақбул гапидан кейин Маъмун якун ясади.

— Ҳар икки томоннинг гапини эшитдик. Ҳақиқат мунозаралар орқали очиладур. Бу жойдаги мунозараларда ҳақиқат очилди: биз ўз ишимизда ҳадийси муқаддасга амал қилиб, ҳар бир халқнинг илм-фанини ўрганишимиз, билим уруғларини бидъат-хурофот балчиғидан тозалаб, аҳли муслимнинг миясига қадашимиз лозим. Шу жиҳатдан қарағонда улуғ аллома Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг кашфиёти буюкдур. Ани биз арабнинг “ҳисоб илми” деб атайдурмиз!..

Орадан сал вақт ўтгач, Ал-Хоразмийнинг “Ал-Жабр ва муқобала” китоби майдонга чиқди. Уни олимлар жуда юксак баҳоладилар. Мухолифлар ҳам тек турмадилар. Ўшанда Аҳмад Фарғоний унинг мухолифларига жавобан, Ал-Хоразмий номаълум бир сонни тенгламалар орқали топиш йўлини кашф этиб, уни “Ал-Жабр” деди. “Ал-Жабр” бамисоли тиконли дарахт, жабрга чидагон одамгина унинг устига чиқиб, меваларидан бахраманд бўлғай”, деди.

Аҳли илм, айниқса, риёзиётчилар дунёси ўша кунни “Ал-Жабр”нинг туғилган куни, деб биладилар. Хуллас, оламшумул буюк кашфиёт “ал-Жабр” ана шундай пайдо бўлган эди.

МУҲАББАТНИНГ УЙҒОНИШИ

Тун. Атроф зимистон. Хонамда ёлғиз ноз уйқуда қотибман. Не бўлдики, қандайдир нарса мени бағрига босиб қаёққадир учириб кетди, кўз очиб-юмгунча ўзимни саҳрода кўрдим. Бепоён кенглик имиллаб-жимирлаб ям-яшил яйловга айланди. Атроф оқсоч тоғлар, яйловда мендан бўлак ҳеч бир жонзот йўқ.

Баногоҳ чақмоқ чалинди, энтикиб атрофга боқдим. Кўз олдимда ғулмон жилмайиб турибди. Гўё мен ҳур, ул ғулмон эмиш. Бир қарасам лицейимиз ўйингоҳида эмишмиз. Бояги ғулмон гоҳ Сардор бўлиб мени қувлайди, гоҳ мен Танҳо бўлиб тутқич бермай қочаман. Гоҳ уни қувлайману сира-сира тутолмайман. Тўсатдан икки биқинимдан қанот ўсиб чиқди-да,

кўкка учдим. Бургутдай шўнғиб, унинг қаддини кучдим. Шу он қандайдир номаълум куч қанотларимни букди ва “асир бўлдинг!” деб чўққига ўтқазиб кўйди.

Атрофим ям-яшил ўтлоқ, майсалар ораси гулзор. Мен ана шу гулларга банди эмишман. Бояги гулмон атрофимда парвона.

Киприklarим билан ул гулмонни илиб олгум бор, на қилай, киприklarим бу ишга ожиз. Тутқич бермас ул зот ҳамон атрофимда учиб юрибди, аммо негадир беларво. Бор кучимни жамлаб, унга ташландим, не қилайки, қўлларимни еллар ушлади, киприklarим қорачуғларимни тўсди. “Очил кўзим, очил кўзим”, дея нидо қилдим. Не кароматки, сабо киприklarимни тортиқлаб, қорачуғларимни очиб юборди.

Қаршимда ўша тутқич бермас гулмон турибди. “Оҳ” дедим. Ул зот парво қилмай нималардир деяпти. У дарди бедаво муҳаббатга мубтало эмиш, мен Лайлию ул Мажнун эмиш...

“Воҳ” дедим, майсалар кўрпасига юмаладим. Аммо баданимни аллақандай тиканлар тирнади. Сапчиб уйғондим, икки юзимни чангалладим...

Вой ўлмасам, мен Лайло бўлиб қолдимми?.. Бе, Лайло қаёқдаю сен қаёқда!

Тушимни кимга айтишни билмай қарахтман, аммо айтишим керак, лекин кимга айтаман юракдаги бу сирни? Туш нима? Уни баъзилар инсон ҳаёти фикру зикрининг уйқудаги намоиши дейдилар. Шундайми?

Ўйга ботдим. Фикру ҳаёлимни бир-бир титкилаб чиқдим. Тушимда аён бўлган ўша гулмонни Сардорга ўхшатиб яна ўйга ботдим. Ўйлаганим сари кўз олдимдан Сардор ўтаверди. Гоҳ табассум билан тикилиб, гоҳ парвойифалак.

Кўнглим у билан дийдорлашувга ошиқди. “Сардор! Нақадар юракка яқин, эшитарга зор азиз номсан”.

...Юртимизда дориломон бўлгач, ҳамма нарса ўзгаради, янгиланади, шу жумладан, мен ўқиётган ўрта мактаб ҳам ўзгариб лицейга айланди. Унинг ўқувчилари ҳам янгиланди, унга бутун туман, ҳатто вилоятдан истеъдодли ўғилқизлар жамланди. Улар орасида бўлганимдан мамнунман. Лицей болаларини келажак болалари, дейишади, умидли ёшларга мос шарт-шароит яратдилар. Аввалги мактаб қаёқдаю, бизнинг лицей қаёқда. Фарқи ер билан осмонча!

Ўзимиз ҳам гўё ерда эмас, фалакдамиз. Либосларимиз ҳам бўлакча. Тилимиз бурро, гоҳ инглизча, гоҳ французча, гоҳ немисча, японча, арабча сўзлашамиз. Ҳаммамиз бир бўлсак ўз тилимизда гурунглашамиз. Ҳаммамиз иноқ, дугона ва ўртоқ. Аммо муносабатда ҳамма ҳам бирдай эмас-да. Масалан, Сардор бўлакча.

Унинг бўлакчалигини кириш имтиҳонлари топшираётганимда сезгандим. Кейин бирга дарс тайёрлашда синадим. Ҳар учрашганида, аввало, кўзларимиз тўқнашади. Кўзлари ўзгача.

Сўзларини айтмайсизми! Унинг сўзлари ҳануз қулоғимда турибди. “Номингизни топиб қўйган отангизга балли”, деганди ўшанда. Мен бепарво эдим, у давом этди: “Сиз ростдан ҳам Танҳосиз! Мен учун биттаю битта юлдузсиз! Сиздан бўлак бу оламда Танҳо йўқ!”

Мен бу сўзларни йигитларнинг ҳаммага айтадиган сўзлари деб тушуниб, ўшанда эътибор бермагандим. Аммо ўшанда унинг дилидагиси тилига чиққан экан. Энди билсам, у менинг номим баҳона сўз ўйини қилиб, “дилимдаги ёлғизим, танлаганим, яккаю яғонам — танҳойимсиз” деган экан.

Сардорнинг “Яхши қиз!” деб мурожаат қилишлари ҳам менга пичингдай кўринарди. Бир куни Сардор кўлларимни ушлаб, кўзларимга тикилиб, “Сизни севаман” деди. Ҳамма йигитларнинг бисмиллоси шу дедим-да, писанд қилмадим. Сардор лицейга боришимда кутиб олар, уйга қайтишимда кузатиб қўярди. Менга кўз қирини ташлаган болаларнинг кўзини ўйғудай, гап ташлагувчиларнинг тилини кесгудай бўларди. Мен унинг бу қилиқларини бировга айтолмасдим. Қишлоқнинг кўчаси тор, одамларнинг тили бир қулоч. Гап бўлиб кетишдан худо сақласин!

Муҳаббат бор десалар, ишонмасдим. Муҳаббат ўт, олов, ёндиради, куйдиради десалар, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Тоҳир ва Зуҳра фожиалари кўз олдимга келарди-да, юрагим орқамга тортарди.

Сардор кунларнинг бирида мени лицей олдида учратиб, анордай қизариб, чўғдай ёниб, кўзларимга термулиб, “Жонимдан ортиқ яхши кўраман Сизни!” деди. Яна ишонмадим. Чунки ёш эдим, чин муҳаббат борлигига ишонмасдим. Қизлар бир куни гап топиб келишди. “Сардор бағрини захга бериб ётганмиш, бағрим кабоб бўлди, дейишдан бошқа гап айтолмасмиш...” Икки қўлим билан бошимни ушладим.

Бечора Сардорга раҳмим келди. Уйига бориб ҳолидан хабар олишга отландим, бироқ андишага бордим. “Қиз боланинг йигит уйига бориши одобдан эмас-ку!..”

Кунлар ўтди. Сардор на лицейда, на кўчада кўринмади. Болалар у ҳақда янги-янги гаплар топиб кела бошлашди. Ҳатто бир бола мени лицей олдида учратиб: “Сардор сени кўрмоққа муштоқ. Бир кўрсам, ўлсам ҳам армоним йўқ, деяпти. Борсанг, савобга қоласан”, деди. Юрагим жиз этди.

Гузардан олган иккита иссиқ нонни рўмолчага ўраб лицейдошимни кўргани бордим. Эшикдан киришим ҳамон не куч топдики, кўрпа-ёстиқ қилиб беҳол ётган бемор кўрпасини улоқтириб, ўрнидан туриб кетди.

— Танҳо-о!..

Сизга ёлгон, менга чин, Сардорнинг юзи анордай қипқизил бўлиб, кўзлари мисоли бир жуфт чўғ бўлиб ёнди. Мени ўтқазгани жой тополмай, касаллигини ҳам унутиб, гирдикапалак бўлди. Унинг бу ҳолатини кўриб, йигит атайлаб мени ўз уйида кўриш учун кўрпа-тўшак қилиб ётган экан-да, деган шубҳаям кўнглимдан ўтди. Лекин мен бу шубҳага урғу бермадим. У ниҳоятда содда, самимий эди. Ўз-ўзимга тасалли бердим. “Муҳаббат бор экан дунёда! Сардорнинг мени севгани рост экан”.

Бу тунги тушим ўнгимда кўрган ана шу ҳақиқатнинг инъи-коси эканига ишондим. Ана шу ишончнинг кучими ёки балогат ёшининг инъомими, ўша тушимдан кейин кўнглимга баҳор нашъаси тўлиб, дилим беҳад хушнуд бўлиб, хаёлим кўкларга парвоз қилар, гўё она заминга сиғмай қолаётгандай эдим. Сардор кўзимдан нари кетмасди. Аввалгидай уни нари тур, деёлмасдим. Тилимдан номи тушмайди, ичимда такрорланадиган бу азиз исм баъзан ташимга чиқиб кетганини билмай қоламан...

МУНДАРИЖА

Аллома бола	3
“Байтул-ҳикма” китобдори	12
Бағдод учрашувлари	15
“Ал-Жабр” қандай туғилган?	22
Муҳаббатнинг уйғониши	27

Адабий-бадиий нашр

Иброҳим Раҳим

МУҲАББАТНИНГ УЙФОНИШИ

Ҳикоялар

Муҳаррир *Н. Жўраева*
Мусаввир *Р. Зуфаров*
Бадиий муҳаррир *М. Карпузас*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Кичик муҳаррир *Н. Фозилова*
Мусаҳҳиҳ *Л. Мирзааҳмедова*

ИБ № 3878

Босишга 20.09.2000 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108¹/32.
Шартли босма тобоқ 1,68. Нашр босма тобоғи 1,7. Жами 2000
нусха 1133 рақамли буюртма. 110-2000 рақамли шартнома.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фа-
фур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
1-босмахонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси,
1-берк кўча, 2-уй.